

ális közege a színpad. A szerzők legfontosabb célja az volt, hogy műveik előadási jogot nyerjenek, színpadra kerüljenek. Könyvként való megjelentetésükre ritkán volt lehetőségük, s nem is feltétlenül törekedtek rá.

A Katona-színművek háttértörténetét felfejtő adatgazdag, értelmezéseket is magukban foglaló fejezetek ismeretében úgy vélem, a drámák kiváló ismerőitől az újraindított kritikai kiadás még hátralévő kötetein túl idővel egy monográfiát is örömmel fogadnának az irodalom- és színháztörténészek.

(Az írás az NKFI Alap által támogatott, PD 124572. számú, *A Nemzeti Színház első évtizede: az intézményi professzionalizáció folyamata feltáratlan kéziratok tükrében [Kismonográfia és forráskiadás]* című kutatási program keretében készült.)

SZALISZNYÓ LILLA

Klaus-Dieter Herbst, *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, Jena, Verlag Historische Kalender Drucke, 2020 (Acta Calendariographica–Forschungsberichte, Bd. 9). 1916 p.

Jelentős német kiadvánnyal gazdagodott a 2020-as évben a nemzetközi könyvtörténeti és művelődéstörténeti szakterület. Klaus-Dieter Herbst az *Acta Calendariographica* sorozat kilencedik kötetét – mely önmagában is négy részből áll – adta ki Jénában a HKD Verlag (Historische Kalender Drucke) gondozásában. Több mint két évtizedes kutatási munka és tanulmánykötetek, bibliográfiák, regiszterek, faksimilék előzték meg a jelen kiadványt: nyolc kötet az ún. *Forschungsberichte* sorozatban, tíz pedig a párhuzamos *Kalenderreihen* sorozatban, amelyek negyedréte alakú ún. Schreibkalenderek faksimile kiadásai. A közreadó és számos esetben a bevezető tanulmányok, jegyzetek, magyarázatok szerzője Klaus-Dieter Herbst asztronómatörténész, az 1990-es évek második felében kezdett foglalkozni kalendárium-kutatással, kezdetben elsősorban csillagászati és tudománytörténeti szempontokból. A komplex feltáró kalendáriumkutatási munkálatok 2006-tól 2017-ig folytatódtak, a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) és a Brémai Egyetemen működő Institut Deutsche Presseforschung támogatásával. 2002 óta a DFG-hez benyújtott négy projekt keretében 15000 kalendárium átnézése során gyűlt össze az a szerzői névsor, amelyet a *Forschungsberichte* sorozat 9. kötete tartalmaz.

A négy részből álló kiadvány 407 lapra terjedő első kötetének – *Einführung und Verzeichnisse* – bevezetője közli a fontos számadatokat: a Schreibkalenderek szerzőinek biobibliográfiája 1540-től 1700-ig 781 szócikket foglal magában. Ebből a mennyiségből 776 esetben valóságos személyt takar a címlapon szereplő név, 1594-től azonban már egyre gyakrabban lehet találkozni álnevekkel vagy a szerző nevének kezdőbetűivel. A bibliográfia elsősorban a negyedréte kalendáriumok kutatására és leírására törekszik, de a menet közben előkerült tizenhatodréte naptárakat is számításba veszi, bár ez esetben rendszeres kutatás nem történt. E csoportból 701 szerző került a névsorba, ebből 115 álnevével, s közülük 62 megfeythetőnek bizonyult. Az időbeli korlátok úgy alakultak, hogy az 1540 előtti falinaptárak (Wandkalender) és az 1700 utáni kalendáriumok készítői csak esetlegesen kerültek a kutatás fókuszába, s így a bibliográfiába. Ez a hatalmas összegyűjtött anyag előbb internetes formában vált hozzáférhetővé 2014-től, s a jelenlegi, négy részből álló kötet ennek kibővített s Herbst nagy bevezető tanulmányával ellátott nyomtatott változata. Az említett intézményi támogatáshoz hozzájárult a modern kalendáriumkutatást megalapozó Klaus Matthäus professzor és a brémai Presseforschung csoportból Holger Böning professzor szakmai tanácsadása, segítőkész együttműködése.

A Schreibkalender kiadványtípust részletesen bemutató mintegy 100 lapnyi ismertetés előtt egy érdekes és tanulságos, személyes jellegű bevezetés olvasható *Vom Werden und Nichtwerden weiterer Kalenderprojekte* címmel. Klaus-Dieter Herbst részletesen leírja, hogyan jutott el a 17. századi kalen-

dáriumműkészítő Gottfried Kirch tanulmányozásától a további szerzők kutatásáig. Itt említi újra a Holger Böninggel közösen végzett munkát, a 2008-ban és 2010-ben közreadott eredményeket, majd a digitalizálás munkálatait. A DFG ezt is támogatta, s a Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek (Jena) keretében folytatódott a kutatás és digitalizálás, 2011-ig 1500 kalendáriumot sikerült az internetre felvinniük. Ezután újabb projekt terve merült föl: a gdański csillagász, Johannes Hevelius levelezésének kiadását tervezte Herbst három munkacsoportban (lengyel, német, francia), de ehhez nem kapott anyagi támogatást a DFG-től, s így egy másik projekt elkészítésére vállalkozott, mégpedig az ismeretendő kötet anyagának összeállítására. A kalendáriumok vizsgálata magával hozott rengeteg mellékzsalat, kiadók, nyomdák, tudósok, akadémiák, politikai döntéshozók kutatását. A feltárandó források ilyen módon jelentősen kibővültek, de a terv megvalósíthatósága nem vált kétségessé, ezért Herbst megkapta a támogatást a 2014–2017 közötti időre. Az első cikk online térbe helyezése nagy lendületet adott a munkának, kapcsolatok, szakmai kiegészítések sora következett. Így került sor a magyar kapcsolatokra is, Pavercsik Ilonával s e sorok szerzőjével; az RMK, az RMNy használatára, a Neubarth-és a Frölich-kalendáriumokra vonatkozó információk cseréjére.

A projekt lezárásaként rendezett jénai tudományos ülészakon 2017. május 20–23-án négy magyar kutató is tartott előadást (Pavercsik Ilona, Nagy Rita, Sz. Kristóf Ildikó, Dukkon Ágnes), a konferencia anyaga pedig 2018-ban jelent meg (*Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa [1540–1850]*, Klaus-Dieter Herbst, Werner Greiling (Hrsg.), Bremen, Edition l’umière, 2018). Ezután a korábban meghatározott témákhoz még hozzáadódtek újabb kutatási irányok: a kalendáriumszerzők foglalkozás szerinti vizsgálata, s az ebből levonható következtetések összegzése. Jól dokumentálhatóvá vált az a tény, hogy a kalendáriumműkészítők egyharmada már a 16. században a protestáns lelkészek és tanítók köréből került ki, akik nemcsak befogadói voltak az új szemléletmódnak és gondolkodásmódnak, hanem kalendáriumszerzőként is tudatosan és aktívan járultak hozzá egy értelemtől vezérelt nézetrendszer kialakításához a természetre és a társadalomra nézve. A kalendáriumi todalékok szövegei nem a korabeli elit rétegeknek (tudósok, arisztokraták, magas egyházi méltóságok), hanem az írás-olvasás készségével már rendelkező szélesebb olvasóközönségnek szóltak. Az alfabetizáció szintjének emelkedésében a kalendáriumok nagy szerepet játszottak: Herbst adatai szerint a thüringiai városokban a lakosság 40%-a tudott írni-olvasni, ebben a régióban tehát nagy példányszámban lehetett ezeket a kiadványokat terjeszteni, értékesíteni (2.5 *Auflagenhöhen* és 2.6 *Preise* című fejezetek). A projekt folytatásaként tervezett pályázatot – a 16–17. századi lutheránus lelkészek mint kalendáriumszerzők kutatását – azonban a DFG már nem támogatta, azzal a kifogással, hogy a pályázó, Herbst csillagászatörténész, és nem teológus, holott az előkészítés folyamán hosszas és részletes konzultációkat folytatott teológiai tanszékek vezetőivel, akik üdvözölték az ilyen típusú kutatások megindítását. Végül az elutasított pályázat egyes részei beépültek a jelen kötetbe, ilyen például a kalendáriumi todalékokban szép számmal előforduló prédikációk értékelése (2.3.8. *Verlängerung der Predigt*).

A bevezetés terjedelmesebb része (2. *Der Schreibkalender*) a 19. laptól a 124. lapig széleskörű és adatokban gazdag leírást tartalmaz ennek a füzetalakú, negyedréti kalendáriumtípusnak a kialakulásáról, funkciójáról (ehhez tíz alfejezet tartozik), a vásárlóiról, a példányszámokról, árakról, a szerződésekéről és honoráriumokról. Ezekben a fejezetekben találkozunk a szakirodalomból már ismert és többször tárgyalt kérdésekkel (pl. a szórakoztatás és a tanítás összekapcsolódásának példáival, amelyről Frölich Dávid és Tótfalusi Kis Miklós kalendáriumait elemezve már az 1970–80-as és az azt követő években magunk is írtunk, vagy a dialógusforma használatáról az ún. ismeretterjesztő témánál), ám az újdonság abban ragadható meg, hogy a szerző igen nagy mennyiségű kalendárium példaanyagából válogat, és ezáltal sokféle árnyalatot be tud mutatni (2.3.5. *Der Dreiklang von Unterhaltung, Bildung und Aufklärung*). A felvilágosodás szellemének megjelenése a kalendáriumokban szintén régóta foglalkoztatja a kutatókat. Herbst összefoglalja az egymással vitatkozó értékeléseket, s ismét a hatalmas forrásanyagból merítve fogalmazza meg a saját álláspont-

ját: a 17. század utolsó harmadától egyre inkább előtérbe kerülnek a felvilágosító jellegű tartalmak (a természeti jelenségek megfigyelése, a józan ész érvei a babonák és determinisztikus nézetek helyett, az asztrológia elutasítása stb.). Ugyancsak érdekes kérdések merülnek föl a tudományos kommunikáció kalendáriumi lapokon megjelenő formáival kapcsolatban (2.3.7 *Gelehrte Kommunikation*). A 17. században alapos változásokon megy át az emberek világszemlélete a természetfilozófiai ismeretek gyarapodása következtében, amelyhez a kalendáriumok nagyban hozzájárultak. Ekkor még nincs csillagászati szakfolyóirat, ezért e kiadványok hasábjain folyik a tudományos eszmecsere a kalendáriumszerzőként is működő asztronómusok, matematikusok között: vitatkoznak egymás nézeteivel, vagy kiegészítik azokat, ismertetik a régebbi és újabb csillagászati felfedezéseket. Erre Frölich Dávid kalendáriumaiból is hozhatunk számos példát (mint azt az említett jénei konferencián is tettük), így említhetjük az 1632-ben Boroszlóban kiadott kalendáriumának toldalékát, amelyben részletesen értekeznek a Föld Nap körüli forgásáról, Kopernikusz, Kepler és David Origanus kalkulációit ismertetve.

A prédikációszerű szövegek kalendáriumi megjelenését Herbst már a 16. század közepén kiadott nyomtatványokban is dokumentálja: német nyelvterületen az erkölcsnemesítő irodalom (Biblia-kiadások, imakönyvek, énekeskönyvek, postillák, a gyásszal és a halál témájával foglalkozó lelki olvasmányok stb.) hatása jól kimutatható a toldalékok szövegeiben. Ezek a teológiai értelemben motivált prognosztikon-bevezetők nemcsak a vallástudományi végzettségű szerzőknél gyakoriak. A természetkutatás mint vallásgyakorlás felfogása – Isten nagyságának értelmezése a teremtett világ jelenségeiben – a 17. században a fiziko-teológiai gondolkodás elterjedéséhez vezetett, Herbst szerint épp a Schreibkalenderek bizonyítják, hogy ez a nézetrendszer nem Angliából került át a kontinensre, hanem már a 16. század végén is kimutatható némelyik kiadványban. Egy másik fontos tematikai bővülés is megfigyelhető, amikor a prognosztikonokban tárgyalt teológiai kérdések átsiklanak politikai területre, például a világban tapasztalható igazságtalanságok felsorolásával.

Érdekes fejezet a kötetben a kalendáriumszerzők egymással folytatott vitáinak részletes ismertetése (2.3.9 *Öffentlicher Streit*). A viták tárgyát sok esetben a matematikai számítások, csillagászati megfigyelések hibái, illetve az eltérő eredmények téves vagy helyes mivolta képezte, amint például a gdański Peter Crüger 1610 és 1614 között kiadott kalendáriumi tanúsítják. Az 1660-as évekből egy hosszan tartó vitasorozatot ismertet Herbst, melyben több kalendáriumszerző vesz részt: Stephan Fuhrmann (Altenburg), Christian Grüneberg (Stettin), Andreas Concius (Königsberg) és Antonius Schuppius (Altenburg) fejti ki nézeteit az asztrológia ellen, és mellette. Fuhrmann vetette föl a „keresztényesített asztrológia” bevezetését, melyet Grüneberg és Concius elutasít, Schuppius viszont támogat. Megjegyezzük, hogy ez a téma az európai kalendáriumtörténetben már korábban is előkerült: a német protestáns miszticizmus képviselője, Valentin Weigel (1533–1588) már a 16. század második felében foglalkozott az asztrológia és a teológia szempontjainak összehasonlításával (Tauler és Paracelsus tanait követve), hatása a korabeli kalendáriumokban is megfigyelhető. Egyik írása az angol puritanizmus időszakában angol fordításban is megjelent (*Astrology theologised*, London, 1649), és az angol almanacok, naptárak is gyakran hivatkoztak rá (vö. DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 156–157). Frölich Dávid is többször tárgyalja az asztrológia mértéktartó, racionális és keresztényen kezelésének fontosságát a Boroszlóban kiadott naptáraiban.

A Schreibkalender vásárlóiról szóló részben (2.4 *Käufer*) a kalendáriumi ajánlásokban a felhasználók gyakran előforduló megnevezésével kapcsolatban („der gemeine Mann”, „das einfeltige Volck”) szintén fontos kutatási távlatokat vet föl a szerző. Ez a bizonyos „átlagember”, „egyszerű nép” rendkívül heterogén közeget jelent, s korántsem csak a városi lakosságra értendő, mert a fennmaradt példányok bejegyzései alapján bizonyítható, hogy a falusi, paraszti közösségekben is olvasták (felolvastatták) a kalendáriumokat. Léteztek párhuzamos kiadások: a tudósoknak, művelt városi előljáróknak, egyházi személyeknek igényesebb tartalommal, a szélesebb közönségnek pedig

egyszerűbb változatban. Ez utóbbiakban a latin hivatkozásokat nem idézik a szerzők szöveg szerint, mert ezt az „einfeltiges Volck” nem értette, hanem csak forráshivatkozást adtak, amelyeknek a műveltebb olvasók utána tudtak nézni. Egyebek közt ezért is tartja szükségesnek Herbst az eddigi projektek folytatásaképp a kalendáriumi bejegyzések további kutatását, publikálását.

A példányszámokkal kapcsolatban érdemes néhány adatot említeni. A szerző az 1558-tól 1764-ig terjedő időszakból 23 évet tekint át, s olyan kiemelkedő mennyiségekre hívja föl a figyelmet, mint az 1625-ben Hamburgban 100 000 példányban megjelent Heldvader-féle „Almanach”, vagy a lüneburgi Sternverlag által 30 000 példányban kiadott Fuhrmann-féle Schreibkalender 1662-ből. A saját kutatásai mellett Herbst idézi még Klaus Matthäus, Werner Greiling, Josef Seethaler és Holger Böning adatait.

A részletes bevezetőt egy táblázat zárja, amelyben a korai korszak kalendáriumszerzői szerepelnek, 1534-től – Dionysius Sibenburger praktikája, Nürnberg – 1570-ig. A kötet negyedik része (4. *Verzeichnisse*) tartalmazza a különböző mutatókat: a szerzők betűrend szerinti névsorát, a nevekhez hozzárendelve a szócikk „lelőhelyét” (kötetszám, lapszám), a nyomda- és kiadáshelyeket, a források és a szakirodalom jegyzékét, az egyes intézmények rövidítéseit, továbbá a Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena (ThULB) „Kalenderportal”-ján szereplő névjegyzéket, tárgy-mutatót, fogalommutatót és témakörök jegyzékét, táblázatokkal, magyarázatokkal kiegészítve.

A további három részben a kalendáriumszerzők biobibliográfiája kap helyet a következő sorrendben: Teil 2 *Kalendermacher Achalm – Heldvader*, Teil 3 *Kalendermacher Heller – Reinstein*, Teil 4 *Kalendermacher Reinsacher – Zorawsky*. A magyarországi kalendáriumkiadásból is jól ismert szerzők, mint Frölich Dávid, vagy a Neubarth család tagjai, illetve az 1661-ben Eperjesen, majd 1665-ben Nagyszebenben letelepedett Israel Hiebner tevékenységét nagy terjedelmű cikkek ismertetik. Megtalálható a Báthory Istvánnak 1577-ben horoszkópot készítő Wilhelm Misocacus is ebben a gyűjteményben, de a kolozsvári Heltai-nyomdában 1578-ban magyarul kiadott, és szintén Báthorynak dedikált prognosztikonja, amelyben az előző évi üstökösről ír, nem került Herbst látókörébe.

Ez a kézikönyv rendkívül jelentős, hiánypótló munka: a közel két évszázadot átfogó kutatás eredményeként láthatóvá válik, hogy a kalendáriumkiadásnak a kora újkorban milyen nagy művelődéstörténeti szerepe van. A téma kutatói számára ez a tény régtől ismeretes, de egy ilyen összesítő, statisztikákkal, mutatókkal, magyarázatokkal, szakirodalmi listákkal ellátott kiadvány részleteiben is megvilágít sok összefüggést, adatgazdagsága révén pedig hozzásegít további rész kutatások folytatásához – nemcsak a kalendáriumok világában.

DUKKON ÁGNES